

Дидактика і поезія праці в образному слові Івана Франка

Лиш праця світ таким, як є створила,

Лиш в праці варто і для праці жить

Іван Франко

Постановка проблеми. Творчість геніального Івана Франка – це ціла епоха не лише у розвитку української літератури, а й у науковій сфері. З впевненістю можна сказати, що немає такої соціально-гуманітарної науки, де б вчений не залишив свій потужний слід, критичний погляд на ту чи іншу проблему буття. Це стосується філософії і політекономії, соціології і культурології, етики і естетики, педагогіки і психології, мови і літератури, права й управління тощо. Натомість цей титан Духа і праці належить не лише українському народові, а й цілій світовій культурі, оскільки прагнув своєю творчістю піднести духовний розвиток всього людства. І це йому значною мірою вдалося, адже праці великого Каменяра перекладені багатьма мовами світу мільйонними тиражами. Та і сам Іван Франко здійснював переклади на українську мову з численної кількості мов: давньогрецької, давньоримської, староарабської, старослов'янської, староіндійської, англійської, болгарської, китайської, німецької, норвезької, польської, російської, португальської, шотландської, чеської та ін.

На особливу увагу в образному слові Івана Франка заслуговує тема праці. Це і не дивно. За свої сорок років творчої праці вчений і поет залишив нам близько 5.000 публікацій, багато із яких є шедеврами світової культури. Поет визначив, що основним героєм його письменницьких пошуків є людина праці – робітник.

Тоді-то зрозумів я перший раз,
Що не Баярд, борець непоборимий,
Не Дон-Жуан, усіх жіночих сердець побідник,
Героєм наших днів, а продуцент, робітник [14, с. 214].

Метою статті є аналіз сутності і змісту праці у поетичному, образному слові Івана Франка та з'ясування їх дидактичного смислу.

Основний зміст викладу матеріалу. Дослідженню творчого спадку Івана Франка присвятили свої праці: М. Брик, Г. Вервес, Г. Витженс, М. Гольберг, Р. Горак, Г. Грабович, І. Дзеверін, П. Динеков, Я. Ісаєвич, М. Коцюбинський, І. Лукінов, Д. Марков, Р. Міщук, Ю. Мушкетик, А. Пашук, Ю. Рітчик, М. Шалата, М. Якубець та ін. Автори висвітлюють головним чином зміст доробку Івана Франка у контексті світового культурного процесу, впливу поета на сучасну українську літературу, здійснюють аналіз його суспільно-політичних поглядів, художньої майстерності тощо. Водночас дещо поза увагою дослідників залишається проблема праці, яка, як ми будемо намагатися це довести, посідала у творчості поета одне із провідних місць.

Аналіз поетичних творів Івана Франка дозволяє стверджувати, що сутність і зміст категорії “праця” носить у вченого, поета багатоаспектний характер. Мислитель-митець яскраво засвідчує, що праця – це: 1) основа буття людини, одна із найперших її потреб; 2) вільна праця становить щастя людини; 3) вона є виявом справжнього патріотизму особистості; 4) праця володіє потужною об'єднавчою силою індивідів; 5) культурне суспільство пошановує працю людини.

Праця – основа буття людини. Людське буття, його наповненість і сенс визначаються багатьма чинниками: світоглядом, суспільними й особистісними відносинами, творчістю, свободою та ін. Але поміж цих чинників, праці належить провідне місце. Про це з повним усвідомленням і натхненням пише Іван Франко у поезії “Пісня і праця”:

Праця дала до життя мні принаду,
Ціль дала, щоб в манівцях не зблудив.
Праця ввела мене в тайники темні,
Відки пісень б'є чарівна нора,
Нею дива прояснилися земні,
Загадка нужди людської стара.
Пісня і праця – великі дві сили!
Їм я до скону бажаю служити... [16, с. 74-75].

Символічно, що поет поєднує дві такі “великі сили”, як пісня і праця, чим підкреслює їх красу, їх життєву потребу для людини. У творі “Панські жарти” ця ідея знаходить вияв ще більш рельєфно:

... Працюють люди по полях
Самі собі, а співи ллються,
Сміється небо, всі сміються... [15, с. 103].

Праця підносить людину, дає їй відчуття радості буття. Той, хто з дитинства пізнав, що праця є законом життя, хто з юності зрозумів, що хліб вирощується лише в поті лиця, той здатний на подвиг, тому, що в певний день і час у нього знайдуться воля і сили для цього. Сумлінно працювати – це природний стан людини. Праця звільняє людину принаймні від трьох бід: нудьги, недосконалості і злиднів. Іван Франко наголошує: варто поставити своє життя в такі умови, щоб праця була необхідною. Без праці не може бути чистого і радісного життя. В основі праці – рівність, саме вона дозволяє побачити в іншій людині, у моральному сенсі, рівну собі:

Живу, працюю разом з мужиками,
В потребах мало чим різнюсь від них,
Хіба часом думками та книжками

З границь тих наших вибіжу тісних.
Тим, що добуду власними руками,
Що власним я трудом навчиться встиг,
По змозі тих братів убогих спомогаю,
А далі ні умом, ні хіттю не сягаю [22, с. 204-205].

Звідси гаряча віра поета у силу й розум робочого люду:

Я твердо вірю в труд його могучий,
В ті мільйони невсипущих рук,
І твердо вірю в людський ум робучий,
І в ясний день по ночі горя й мук.
В тій вірі й сам я свій маленький ручій
Посеред тих підгірських піль і лук.
Врівнобіж величним струям часу простую
І роблячи свій пай, для загалу працюю [22, с. 205].

На переконання Івана Франка, людина, яка не розуміє вартості праці, яка стає на шлях неробства – руйнує підвалини буття, втрачає свою людську сутність. Неробство прискорює прихід старості. Коли ми перестаємо працювати, ми перестаємо жити. У поемі “Марійка” поет повчає, що навіть здібна, талановита людина, але бездіяльна, нічого не варта в цьому житті:

Він з своїм розумом спосібним,
З своєю волею твердою
Став би робітником потрібним.
Став би борцем у чеснім бою.
Та всі оті природні дари,
Котрі на тисячу одному
Даються, – мов злуднії мари

Його тягли, а все ід злону.
Від малку без границь пещений,
Пихи і гордості навчений,
Звик до неробства, і до ліни,
І до розпусти для відміни.
У всьому мав він вольну волю,
Не знав в житті не то що болю,
А навіть прикrostі малої;
Над ним тряслись отець і мати,
Чого забаг, то мусив мати... [11, с. 198].

Іван Франко з іронією говорить про те, що були часи, коли і священники фізично працювали в полі. Але сьогодні цього немає:

Був і піп у нас колись,
Працював, як люди –
Днесь такі перевелись,
І вже їх не буде.
... Боже, що за дивний світ,
Що за переверти!
Чи сміятись, чи жаліть,
Чи просити смерти?.. [2, с. 100].

Поет закликає кожну людину працювати чесно, сумлінно, бо нероба завжди залишається великим грішником на землі, жебраком духа.

Коли побачиш грішних і неробів,
Що в розкошах живуть і в марнотратстві
Людською кривдою та самохвальством,

То не ревнуй на божу справедливість,
Бо знай, що, вичерпавши все се,
Що їм життя такеє дати може,
Вони банкрутами і жебраками
Опиняться в великім царстві духу [8, с. 193].

І навпаки, високі душі бояться, щоб не було їх слово без змісту, а руки без роботи. Все розпочате вони доводять до логічного завершення.

В тім високість душ високих,
В тім краса умів розумних;
Раз початого не кинуть,
Хоч прийдешь зазнати й горя.
Трус не починає діла,
Бо боїться перешкоди;
Ледар розпочне й покине
Гнеть при першій перешкоді.
Лиш високий ум не кине
Розпочатого ніколи,
Хоч би перед ним здіймались
І столітні перешкоди [23, с. 409].

Зібравши мудрість всіх віків минулих,
Що зложена в старих книжках, узявсь
За сеє діло. Двадцять літ над ними
Сидів я. Мов закоханий коханець,
Йому я віддавав найкращі хвили.
Життя, всі пориви душі, моменти,

Коли з джерел таємних в нашім серці
Підноситься чуття могучий прилив,
А в мозгу дум широких і блискучих
Цілі рої снуються... [12, с. 7-8].

Щоб принизити творчість митця, не один із “карликів праці” намагався ранили його серце. Одним із таких був О. Лунатиков, який писав, що Іван Франко ніякий не геній, а така собі “посередність”... Він не забарився отримати від поета просто-таки вбивчу відповідь:

Я не геній, синку милий,
Тим ніколи й не хваливсь;
Працював, що було сили,
Перед сильним не хиливсь;
Фарисейству й лицемірству
Я концесій не робив;
Людській кривді, злості й звірству
Я ні раз не підхлібив.
В долі добрій, чи злиденній
Чесно, просто йшов свій вік
І йду досі. Я не геній,
Я звичайний чоловік.

Я для геніїв грядущих
Поле дикее орав,
Шлях серед хащів найпущих
Просікав і протирав;
Для голодних пік сквапливо
Разовий, не панський хліб,

І ставав на всяке жниво,
І в'язав свій скромний сніп.
В сніговійниці студеній
Рук не закладав назад.
Я не плачу, що не геній,
Та чом ти так сьому рад?
.....
Правда, синку, я не геній...
Ех, якби я геній був!
З тих істерій, неврастеній
Я б вас чаром слів добув;
Я б, мов вихор, вас з собою
Рвав до ясних, світлих мет
І до жертви, і до бою
Вів би ваш я світлий лет!
Я б вам душі переродив,
Я б вам випрямив хребти,
Я б мужів з вас повиводив –
Навіть з мавп таких, як ти! [9, с. 267-268].

Вільна праця – основа щастя людини. На думку Івана Франка, уміти і бажати працювати – це справжній скарб для людини. Праця облагороджує людину, робить її щасливою. Будь-яка праця, навчає мислитель, є важкою доти, доки її не полюбиш. Найбільш важливе в кожній праці – пересилити момент, коли не хочеться працювати. При цьому, за легку справу слід братися як за важку, а важку – як за легку. У першому випадку, щоб самовпевненість не перейшла у безпечність, в другому, невпевненість – у боязливість. Перший шлях загубити справу – завчасно вважати її зробленою. І, навпаки, сумлінність робить неможливе можливим. Великі починання навіть не треба обмірковувати,

треба взятися за справу інакше, помітивши труднощі – відступиш. Іван Франко не переставав наголошувати: праця – це моя найбільша насолода. Праця – це та вірна дорога, яка веде до людської шани, поваги, навіть доброї слави.

Ввік до заслуги дві ведуть дороги,
І дві корони життя нам може дати:
Одна – трудиться і калічить ноги,
А друга – з вірою й молитвою страждати.

Щаслив муж і народ, якого воля
Судьби веде з одної та на другу,
Із поля праці до терпіння поля,
Щоб мовчки йшов через огні й наругу [3, с. 286].

Іван Франко акцентує, що щасливому, здоровому життю робітників заздять навіть царі. Вони усвідомлюють, що у їх житті багато формального, несправжнього, а відтак, навіть людина високого сану втрачає гідність. Коли праця – задоволення, життя прекрасне. Коли праця – формальний обов'язок, життя рабство, нещастя.

І який той хлоп щасливий,
І здоровий, і вродливий,
Що за сила – просто страх!
Десять діл горить в руках!
І нема тому турботи
Навіть з труду і з роботи
На природи лоні все
Він здоров'я й силу ссе.
Хлопський стан сама природа,
Сила, простота й свобода

І невинних бездна втіх,
Поезії повен міх
Ах, а в панському стані, Боже,
Чоловік дихнуть не може,
Все формальність і нуда,
Фальш, турбота і біда [23, с. 415].

Великим нещастям і для суспільства, і для людини є те, що деякі особи і без розуму, й без особливої самостійної праці стають вченими, та ще й потім вважають себе дуже мудрими, такими, що буцімто все пізнали. Іван Франко не приховує іронії, коли пише саме про таких горе-вчених:

Він щирий чоловік – ні слова проти того!
Він любить все своє і не попустить свого,
хоч рака лазь!
Та лиш одна біда, що хоч лише півкопи
Не числить літ, уже одну незмінну вхопив
ідею він:
Уже якраз дійшов до джерела науки,
Всю мудрість висьорбав без праці і без муки
І лиш гуде, як дзвін.
Тепер уже ні кус! Він чоловік скінчений,
Йому й які думки, аби й який учений –
не новина... [17, с. 303].

Вільна праця завжди закінчується творчістю, духовним піднесенням, вона зцілює душу і додає фізичних сил. І, навпаки, невольна праця принижуює людину, відбирає у неї останні сили. Саме такий стан невольної, спрацьованої людини передає Іван Франко у поезії “Ще щебече соловейко у саду”:

Ось з роботи перемучені спішать,
Руки й ноги, мов відрубані, болять,
Не до жартів їм, сердечним, та пісень,
Лиш спочити б, наробившись за день! [21, с. 30].

Як зізнається поет у своїх “Споминах” далеко не завжди вільною була його власна праця:

Я згадую минуле життя
Спокійно, та без радості, без туги:
Одно із нього виніс я чуття,
Що я не був у нім щасливий, други.

Багато праці, і турбот, і скрут,
Та не було вдоволення, утіхи;
Мов віл в ярмі я чув на собі прут,
І тяг чужого скарбу повні міхи.

Хоч не згасав ніколи вогник мій,
та полум'ям не бухав, більш димився,
а замість світла сипав, іскор рій.

Хоч ненастанно стяг мій з вітром бився,
Та не високо плив в руці слабій,
І хоч я жив, та все ж я не нажився [21, с. 19].

Іван Франко надто критично ставився до тих, хто не дуже переймався якістю своєї праці: що вони роблять, і як вони це роблять. У поезії “Попсуй-

майстер” змальовує образ героя, (яких і нині не бракує), що усе робить як-небудь, і врешті, що-небудь й отримує.

То був майстер від пили,
Долота та сверла,
Та все його якась нужда
На помилки перла.
Чи там в нього в голові
Були не всі в дома,
Чи сама рука махала,
Плану, несвідома.
А все, було, зробить стіл,
Забуде підніжжя,
Зробить скриню, то хоч віко
Не на лад обріже.
Зробить двері, то, дивись,
Замалі в одвірку –
У всім, було, наш Свиридко
Переборщить мірку,
А де треба вбить кілок,
Він там хляпче кляйстер –
Отим його добрі люди
Звали Попсуй-майстер [10, с. 141].

Праця і патріотизм. Іван Франко, розмірковуючи про взаємозв'язок праці і патріотизму зазначає, що сумлінна, чесна праця людини є джерелом справжнього патріотизму. Слова, гасла про патріотизм – це ніщо інше, як вітер, як полова, які швидко розвіюються. Результатом праці має бути благо інших людей, благо Батьківщини. Відповідаючи Юліану Романчуку, редакторові

часопису “Діло”, який звинувачував поета у непатріотизмі Іван Франко саркастичного писав:

Ти, брате, любиш Русь,
Я ж не люблю, сарака!
Ти, брате, патріот,
А я собі собака.

Ти, брате, любиш Русь,
Як хліб і кусень сала, –
Я ж гавкаю раз в раз,
Щоби вона не спала.

Бо твій патріотизм –
Празнична одежина,
А мій – то труд важкий,
Гарячка невдержима [19, с. 184].

В іншому місці Каменяр наголошує, що нива праці – це храм людських змагань. На цій ниві мислитель був одним із перших безстрашних оратаїв, який чесно робив свою справу.

Я не боюся хмари-зливи!
Що мені вітер той бурхливий!
Я про ті тучі сміло-сміло
Буду робити чесне діло.

Нехай і повінь валом бухне,
Моя відвага не потухне,
Знесу я всяку злую долю,

Та не покину працю в полію.
Робити буду без упину,
І перестану, як загину [1, с. 93].

Поет, який за своє життя перетерпів надзвичайно багато фізичного і душевного болю, не жадає собі кращої долі, адже його Доля – це Доля рідної Батьківщини, якій він гідно служить своєю повсякденною працею. Псевдопатріотам, які незаслужено ганьблять його ім'я Іван Франко гідно відповідає:

І що тобі за кривда сталась?
Що підняли тебе на глас:
“Не любить Русі він ні раз!”
Наплюй, я, синку, ліпше знаю
Всю ту патріотичну зграю
Й ціну її любовних фраз.
Що проживав весь вік убого?
Значить не вкрав ніщо, ні в кого,
А чесно працював на хліб [18, с. 183].

В. Щуратові, який звинувачував Івана Франка в тому, що він буцімто відірвався від народу, став на шлях декадентства, поет відповідав:

Який я декадент? Я син народа,
Що в гору йде, хоч був запертий в льох.
Мій поклик: праця, щастя і свобода,
Я є мужик, пролог, не епілог [4, с. 186].

Себе поет називав робітником твердоруким з незламною душею, бо добре усвідомлював мету і сенс свого життя. Воно:

Дало мені пізнати добро,
Дало побачити світ науки,
Бажання правди у душі
І дві тверді робучі руки [13, с. 59].

Часом поет не помічав, як пролітав час за творчою працею, науковими дослідженнями, і як ця творча праця, очищувала його душу.

Прийшла зима, і я не тямив сам,
Коли пройшла в тім шумі і турботі,
Мов переродивсь я, немов із плям
Очистився, зміцнів я при роботі,
Мов інша кров бурлила в жилах там,
Думки нові взяли в новій істоті:
Утихли пориви фантазії буйної,
Я працюю, ціль найшов і жив для цілі тої [14, с. 214].

Об'єднавча сила праці. Іван Франко глибоко переживав той стан, за якого перебував український народ. Мислитель бачив, що однією з причин цього тяжкого стану: економічного, політичного, культурного є його недостатня єдність. А це було на користь лише поневолювачам, як зовнішнім, так і внутрішнім. Тому він закликав усіх свідомих українців до єдності, братерства, спільної праці, взаємодопомоги.

У відомій поетичній збірці “Із днів журби” поет наголошує, що праця “в’яже нас”, робить із українців одну “спільну родину”:

Суспільна праця довга, утяжлива,
Зате ж плідна, та, головно, вона
Одна лиш може заповнить без дива.

Життя людини, бо вона одна
Всіх сил, всіх дум, чуття стремлінь людини
Жадає, і вичерпує до дна.

Вона одна бере нам все щоднини
І все дає, бо в'яже нас тісніше
З людьми, як діти спільної родини.

Що поза сею працею, то гріш –
Змарнований, то манівці блуднії
Що запровадять швидше чи пізніш,

Чи в самолюбство омути бруднії,
Чи в нігілізм, чи то в містичну млу,
Що дійсним вважали власні мрії,
А мрією – природу й життя одну [7, с. 14-15].

З сумом поет говорить про те, що у нас брак розуміння ролі суспільної праці, а через те і брак єдності, непорозуміння, різних чварів.

О горе, мамо! Воля, слава, сила
Вимірюються мірою борби!
Лиш в кого праця потом скронь зросила,
Наверх той виб'єсь з темної юрби

Та праці тої, мало, в нас так мало!
Лежить облогом лан широкий твій,
А кілька нас всю силу спрацювало,
Щоб жить, без дяки, в каторзі чужій! [27, с. 185].

Втім, на думку Івана Франка, розвелось нині багато інтелігентів, які б лише те й робили, що критикували тих, які сумлінно працюють, але можливо щось у них не так добре виходить, якби хотілось. Такі горе-критики не шукають справжніх причин невдач, не стають прикладом як і що зробити краще, лише іронізують, насміхаються над тими, хто прагне кращих результатів праці. У них і те не так, і се не сяк... І взагалі, краще нічого не робити, бо завідомо це буде марною справою. Проти них поет спрямовує своє гостре слово, доводячи його до сарказму:

Ви чули ту пригоду?
В часу розливу рік
Попав у бистру воду
Нещасний чоловік.
В глибокім вирі б'ється
І тоне вже туй-туй,
До кума, що на мості
Кричить: “Рятуй, рятуй!”
А кум, що на поруччя
Поважно лікті спер,
Глядить критично: “Втоне
Чи вирне ще тепер?”
В кінці махнув рукою
І мовив лиш одно:
“Не тратьте, куме, сили,
Спускайтеся на дно”.

Гай-гай! Таких кумів нам
Не два, не три, не п'ять

В житті щодня, щохвилі
Приходиться стрічать.
Ти в горі, нужді б'єшся,
Мов риба у ставку,
Працюєш, тачку тягнеш,
Мов панщина, важку;
Тут сумнів мучить душу,
Що місце, то боляк, –
А він лиш критикує:
“Се зле!” і “Се не так!”
За поміч і пораду Він має лиш одно:
“Не тратьте, куме, сили,
Спускайтеся на дно!” [24, с. 138-139].

Культурне суспільство пошановує працю людини. Іван Франко постійно переймався тим, що праця простого люду не пошановувалася належним чином, як з боку можновладців, так і цілого суспільства. Таке суспільство не можна вважати культурним, таким, що відповідає людській сутності і праці особистості.

За те, що чесна праця в нім
Придавлена, принижена,
Хоч весь той лад, суспільний лад
Піддержує й живить вона... [5, с. 53].

Приниження поет не раз відчував і на собі. Мислитель вважав: усе це відбувається тому, що надто низьким є рівень культури суспільства, особливо тих, що стоять при владі. Вони не здатні усвідомити, що майбутнє суспільства найбільшою мірою залежить від двох типів людей: людини думки і людини

праці. За своєю сутністю обидва вони становлять єдине ціле, адже мислити – це означає працювати.

Світ неправди, егоїзму, користі небезпечним є тим, що аморальні типи, які не працюють, але удають, що працюють, найбільше користуються результатами праці чесних трудівників:

Смішний сей світ! В нім правом – дикий гнет,
А чесна праця в перегнилі шмати
Вкриваєсь, а коб мала лиш відмет
З страв дармоїдів, щоб живіт запхати.

То мала б доста для потреби свої!
Смішний сей світ! Неробів горсть мала
Себе вважає світом, паном всьої

Землі і ціллю всього, що на світі!
Смішний поет, що хтів би окрім зла
В тім світі правди й розуму глядіти [20, с. 146-147].

Суспільний лад, який не шанує робітника, його працю, одночасно, заслуговує на те, щоб його змінити на кращий, більш культурний. На думку Івана Франка змінювати його слід не революціями, насиллям, чи навіть війною, а працею і наукою:

А ще скажіте, як сей лад
Перевернути хочем ми.
Не зброєю, не силою
Огню, заліза і війни,
А правдою, і працею
Й наукою... [5, с. 53].

Лад кривди, людських нещасть треба вражати у саме серце, і знову-таки, немає кращої зброї для перемоги всього старого, гнилого, як сумлінна, добродісна праця:

Силу рукам дай, щоб пута ламати,
Ясність думкам – в серце кривди влучать,
Дай працювати, працювати, працювати,
В праці сконать! [6, с. 28].

Це життєве кредо мислитель і поет, педагог і культурно-освітній діяч – Іван Франко виконав сповна. Творча наснага не залишала поета до останнього подиху. Жагу творчості, жагу праці поет радий переливати в пісню, дарма, що так мало залишається сил:

Заким умре ще в серці творча сила
І дар пісень заглухне в тишині,
Немов пахуча та фіалка мила,
Що в'яне у пустому бур'яні, –

Я раз іще б хотів простерти крила,
І побуять свobodно в вишині,
І оживить ті спомини, що скрила
Ворожа доля у душі на дні.

Вони живі донині в тій могилі,
Я чую їх, як рвуться, як печуть...
Спинити їх, здушить їх я не в силі.

Та чи знайду я сили, щоб відчуть,

Щоб пережити знов ті любі хвили

І виплакати піснями їх ось тут?.. [21, с. 19-20].

На основі викладеного можна зробити такі висновки:

1. Геній Івана Франка охоплював усі сфери людського життя: економічного, політичного, культурно-освітнього.

2. Особливе місце у творчій спадщині мислителя, поета, посідає проблема людської праці, її значення і роль у розвитку суспільства й особистості.

3. Багатоаспектний вимір сутності і змісту праці Іван Франко викладає в образно-дидактичній формі, зокрема акцентуючи увагу на тому, що а) праця є основою буття людини, її найпершою життєвою потребою; б) вільна праця становить щастя людини; в) вона є виявом справжнього патріотизму особистості; г) праця володіє потужною об'єднавчою силою; д) культурне суспільство для свого ж продуктивного розвитку має шанувати працю індивіда.

Література

1. Франко І. Я. Анні П. / Іван Якович Франко / Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 1 /. – К. : Видавництво “Наукова думка”, 1976. – С. 93.

2. Франко І. Я. Був у нас мужик колись... / Іван Якович Франко / Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 1 /. – К. : Видавництво “Наукова думка”, 1976. – С. 100-101.

3. Франко І. Я. Дві дороги / Іван Якович Франко / Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 1 /. – К. : Видавництво “Наукова думка”, 1976. – С. 286.

4. Франко І. Я. Декадент / Іван Якович Франко / Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 2 /. – К. : Видавництво “Наукова думка”, 1976. – С. 185-186.

5. Франко І. Я. Думки пролетарія. На суді / Іван Якович Франко / Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 1 /. – К. : Видавництво “Наукова думка”, 1976. – С. 52-59.

6. Франко І. Я. Земле моя, всеплодющая мати / Іван Якович Франко / Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 1 /. – К. : Видавництво “Наукова думка”, 1976. – С. 28.
7. Франко І. Я. Із днів журби / Іван Якович Франко / Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 1 /. – К. : Видавництво “Наукова думка”, 1976. – С. 14-15.
8. Франко І. Я. Коли побачиш праведного в муках / Іван Якович Франко / Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 3 /. – К. : Видавництво “Наукова думка”, 1976. – С. 193.
9. Франко І. Я. Лунатикові О. / Іван Якович Франко / Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 3 /. – К. : Видавництво “Наукова думка”, 1976. – С. 267-268.
10. Франко І. Я. Майстер Свирид / Іван Якович Франко / Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 3 /. – К. : Видавництво “Наукова думка”, 1976. – С. 140-142.
11. Франко І. Я. Марійка / Іван Якович Франко / Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 1 /. – К. : Видавництво “Наукова думка”, 1976. – С. 191-199.
12. Франко І. Я. Монолог атеїста / Іван Якович Франко / Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 4 /. – К. : Видавництво “Наукова думка”, 1976. – С. 7-14.
13. Франко І. Я. Не довго жив я в світі ще / Іван Якович Франко / Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 1 /. – К. : Видавництво “Наукова думка”, 1976. – С. 58-59.
14. Франко І. Я. Панич / Іван Якович Франко / Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 1 /. – К. : Видавництво “Наукова думка”, 1976. – С. 199-214.
15. Франко І. Я. Панські жарти / Іван Якович Франко / Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 2 /. – К. : Видавництво “Наукова думка”, 1976. – С. 7-116.
16. Франко І. Я. Поет / Іван Якович Франко / Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 4 /. – К. : Видавництво “Наукова думка”, 1976. – С. 74-75.

17. Франко І. Я. Поступовець / Іван Якович Франко / Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 3 /. – К. : Видавництво “Наукова думка”, 1976. – С. 304-305.

18. Франко І. Я. Рефлексія / Іван Якович Франко / Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 2 /. – К. : Видавництво “Наукова думка”, 1976. – С. 183.

19. Франко І. Я. Сідоглавому / Іван Якович Франко / Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 2 /. – К. : Видавництво “Наукова думка”, 1976. – С. 184-185.

20. Франко І. Я. Смішний сей світ / Іван Якович Франко / Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 1 /. – К. : Видавництво “Наукова думка”, 1976. – С. 146-147.

21. Франко І. Я. Спомини / Іван Якович Франко / Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 3 /. – К. : Видавництво “Наукова думка”, 1976. – С. 19-32.

22. Франко І. Я. Стріча / Іван Якович Франко / Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 1 /. – К. : Видавництво “Наукова думка”, 1976. – С. 200-209.

23. Франко І. Я. Строфи / Іван Якович Франко / Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 2 /. – К. : Видавництво “Наукова думка”, 1976. – С. 409-415.

24. Франко І. Я. Сучасна приказка / Іван Якович Франко / Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 3 /. – К. : Видавництво “Наукова думка”, 1976. – С. 138-139.

25. Франко І. Я. Цар на ловах заблуdivся / Іван Якович Франко / Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 2 /. – К. : Видавництво “Наукова думка”, 1976. – С. 413-415.

26. Франко І. Я. Ще щєбече у садочку соловій / Іван Якович Франко / Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 1 /. – К. : Видавництво “Наукова думка”, 1976. – С. 30-31.

27. Франко І. Я. Якби / Іван Якович Франко / Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 2 /. – К. : Видавництво “Наукова думка”, 1976. – С. 185.